

ӘОЖ 81.373.2

Ә.К. Сүлейменова, профессормен қауымдастырылған, PhD докторы
Инновациялық Еуразия университеті (Павлодар қ.)
E-mail: Suleimenova1978@bk.ru

Г.Қ. Машенова

Инновациялық Еуразия университеті, (Павлодар қ.)
E-mail: gulmira_mashenova@mail.ru

И. Байзақовтың «Ақбөпе», «Құралай сұлу», «Қырмызы-Жанай», «Клеопатра» поэмаларының ономастикалық кеңістігі

Аңдатпа. Мақалада И. Байзақов поэмаларының көркем мәтінде нақты мағынасын беруші аталымдармен аталуы «Ақбөпе», «Құралай сұлу», «Қырмызы-Жанай», аяқталмаған «Клеопатра».

Түйін сөздер: антропоним, топоним, теоним, геноним, фитоним, зооним, хрематоним.

Әрі ақын, әрі әнші, жыршы, термеші – Иса Байзақов өз туындыларымен қазақ лирикасын байытып, поэзия мәдениетін дамытқан ақындардың бірі, әдебиет аспанынан құйрықты жұлдыздай ерте ағып түскеніне қарамастан, артына мол мұра қалдырғанын көреміз. Ақынның желдей ескен екпінді желдірмелері әлі күнге дейін Сарыарқаны шарлап жүр. Әсіресе, халқымыз үшін Исадан қалған мұралар – ең мәнді әдеби жәдігерлік, өшпес ескерткіш, оның ақиқатшыл, көркем, өмірлі дастандары.

Ақын поэмаларының көркем мәтіннің нақты мағынасын беруші аталымдармен аталуы «Ақбөпе», «Құралай сұлу», «Қырмызы-Жанай», аяқталмаған «Клеопатра» – аталым поэманың сол кейіпкерге, оның өмірі мен болмысына негізделгенін айқындап тұрған сияқты. Ол «Құралай сұлу» поэмасында уақиға қазақтың Есім ханның тұсы, елдің жорықпен күні өткен заманы, қалмақтар Тарбағатай, Тянь-Шань, Маңрақ тауларын мекендейтін еді дейді. Ал «Алтай аясында» поэмасында уақиға Абылайдан бұрын болды дейді. Поэмадағы хронотоптардың өзі ақын жырлайтын уақиғалардың тарихи заманын анықтап береді.

«Алтай аясында» поэмасының ономастикалық кеңістік аясын мына жүйеден тұрады:

Балағазы – біріккен тұлғалы есім, бала+ғазы, араб тілінде газы – жауынгер, қосын. Ер жүрек батыр, әділдік жолында күресуші [1, 69-ші б.], яғни бала батыр деген мағынаны береді. Еркежан – ерке боп өссін деп қойылған есім [1, 168-ші б.] (Еркеш, Еркеш сұлу деминутивтермен да қолданылады):

Құтқармасам Еркешті,
Намысы тиіп барады.
Жөкетай, біз кім едік,
Наймандағы құл едік [2, 72-ші б.].

Жоламан – біріккен тұлғалы есім, жол+аман жолы құтты аман болсын деген мәнге ие. Жөке, Жөкетай поэтонимдері;

Жан досы Балағаздың Жөкең ертіп,
Осы-ақ ед көшті күтіп аттанғаны...
«жасың үлкен, жаның дос,
Құлағың сал, Жөкетай.
Бар үміттен қалып бос,
Не күн көрдік, көкетай [2, 72-ші б.].

Балағаздың шын жолдасы, батыр, дастанда деминутивті Еркем деп атау да кездеседі. Құбылай – Еркежанның әкесі. Қаутұн – қалмақ батыры, күзетші. Есімдердің білдіретін мағынасын айқындайтын болсақ: Құсан – бай, қырық жас шамасында, жауыз, залым, қол астындағыларға «тәңірі» болып көрінеді. Шақат – Құсанның «айдап салы». Қарашы – кірмелер, Қаракерей – Құсанның руы, Найман – ру аты, генонимдер. Кәбік – қалмақ байы, Кәбін – ол да қалмақтың байы. Қырмызы – 1) шымқай қызыл, 2) алқызыл, қызыл жібек, 3) нұрлы, әсерлі деген мағынаны білдіреді [1, 176-ші б.] Еркежанның бас жеңгесі, жеңгетайы, поэмада құздан құлап қайтыс болады. Раушан – иран есімі, 1) жарық, нұрлы, сәулетті, 2) айқын, таза деген мағына береді [1, 183-ші б.]. Кәпін күндікке алады. Күміс – күмістей жарқыраған аппақ сұлу болсын деген мағынада қойылған есім [1, 175-ші б.], Еркежанның анасы. Қаратай – біріккен тұлғалы есім, қара – ірі, үлкен, зор, +тай<көне түркі тіліндегі тағ – тау сөзінің өзгеріске түскен күйі. Яғни ата-ананың таудай үлкен тірегі, сүйеніші дегенді білдіреді [1, 94-ші б.]. Балағаздың әкесі. Қарынбай – Құсанның арғы атасы.

Поэмада кездесетін топонимдер қатары: Алтай, Ақтау, Қаратау, Сары тау, Бұқат, Қапсағай, Көкшоқы, Бүйрек, Қарағайлы, Қалба, Маңырақ, Қалмақ қырған, Қамалай, Матай – тау атаулары. Риддер – қала атауы.

Поэмада Алтай топонимінің бір шумақта бірнеше рет қайталануы жиі кездеседі:

Ал десең, аясына алады Алтай,
Көргенде көңілге күй салады Алтай,

Сұлудай торғын киген бұл жамылып,

Арқаға әлденеше қарады Алтай.

«Алтай аясында» поэмасында негізінен топонимдер қатары өрілген. Дастан бойында 38 топоним, 14 антропоним аталады. Біріккен тұлғалы топонимдер, ақ, сары, кара, көк, қоңыр түслексемамен келген этнотопонимдер көп. Автор Ертіс этнонимін Қара Ертіс деп қолданады, бұл Ал антропонимдердің көбі бір компонентті болып келеді, тек Балағаз, Еркежан, Қаратай, Қарынбай есімдері, мұнда –жан, –тай, –бай, –ғазы компоненттері қос компонентті есімдер қатарын құрайды.

«Ақбөпе» поэмасында негізінен біріккен тұлғалы антропонимдер көп: Ақбөпе (70 рет), Әмірхан (94 рет), Тәукен (8рет) – Әмірханның әкесі, Ұлтуған (2рет) – Әмірханның анасы, Айтқожа (5 рет) – Әмірханның досы, Қуандық (3рет), Тұрсын болыс, Жолдыбай, Ұрқия, Қасым (11 рет), Қасымжан деп те кездеседі, Көпбай (8 рет), Дәләпыраз (4 рет) – Ақбөпенің жеңгесі, Дәләпи, Мұсабек, Әбіш (3 рет) мырзалар, Ақажан (26 рет), Кәрібай (13 рет), Құдияр (14 рет), Бектас (9 рет), Аужан (4 рет), Тайшық (3 рет), Иван, Балжан, Мергенбай, Қожақ (2 рет), Айтқұл (2 рет), Айтбай (4 рет), Қонай, Жақаш.

Ақын поэмасында топонимдер мен антропонимдер тындырым, яғни эпифора да белгілі көркемдегіш қызмет атқарады. Қайталанатын бұл сөз ойды тындырушы, аяқтаушы роль атқарып, өне бойы тармақ соңында қайталанумен болады. Өлеңдегі ой осыншама мықтала, нығырлана түседі. Тыңдаушы немесе оқырман қайткенде де осы сөз жетегінде болып, өлең мазмұнына көбірек үніледі, көңіл бөледі. кара өлең ұйқасында қолданып, мағынасын айшықтап тұр. Мұндай есімді ұйқас ақын тілінде жиі қолданылады:

Осы екен Қонай шауып алған Теке,

Таласып талай соғыс болған Теке [2, 186-ші б.].

...Ойланып айла-әдіске салды Ақажан,

Бұл жолдан аямады малды Ақажан.

Ақбөпені бөпе деп те еркелетіп деминутивті атау да кездеседі:

Бақыты бір-ақ түнде күл боп ұшып,

Күрмеліп көр аузында жатқан Бөпе [2, 195-ші б.].

Славян халықтары есімі Иван типтік антропоним ретінде қолданылған, поэтикалық антропоним:

Қолынан тастамайды қосауызды,

Шүріппелі кара мылтық Иван берген.

Теонимдер: Алла (2 рет), Мұхамбет пайғамбар есімдері.

Топонимдер қос компонентті: Қаратау, Қоянды, Қойтас, Ақмола, Арқа, Ақкөл (3рет), Жалаулы (2рет), Ұмсынай, Қазбек, Борлы;

Қоянды, Қойтас тауы қайдасың деп,

Тас қашап, тау ішіне жетпек ойы [2, 197-ші б.].

Топонимдер (оронимдер): Қызыл қак, Жарма өзек, Жамансор (2рет), Шолақсай (2рет), Тұйықжар, Андамас, Құладыр.

Гидронимдер: Ертіс, Ніл, Теке (6рет);

Генонимдер: керей (6рет), қуандық (3 рет), қыпшақ (3 рет), соқыр (2 рет), әлім, айдар, жәдік, тентек, ескене (3рет), қанжығалы;

Кірме еді Қуандыққа заты Керей,

Кім өлсін өзі кірме Тәукен өлмей.

Барлығы бір «Соқырдан» он-он бес үй,

Олардың Айтқұл еді бәріне би [2, 188-ші б.].

Жеті ру, жетпіс ата Қанжығалы,

Бақталас бақа-шаян аңдымалы.

Ескене, тентек өзі екі жар боп,

Жоситын барымтаға кейде малы [2, 203].

Фитоним: жусан;

Көкайыл долылардың беті құсап,

Жусандар шайқалады өзі бөлек... [2, 209-ші б.].

Зоонимдер (гиппонимдер): Мамакер (8рет), Ақтарлан (22 рет) – Әмірханның мінген аттары, Тышқансұр (3 рет) – Аужан балуанның аты, Кербесті – Құдиярдың аты;

Сақ бол деп Әмірханға бірнеше айтып,

Ақбөпе қамшы салды Мамакерге...

Астында киік танау Тышқансұр ат,

Ағызып Ақтарланға қамшы сала,

Қырандай тура шүйді алдын-ала [2, 210-ші б.].

Зоонимдер (киноним): Құтжол;

Кескестеп құйрық бұлғап Құтжол келді,

Оятамын дегендей барлық елді.

Хрематонимдер: анкуба, қосауыз (мылтық атауы), Құлагер (әннің аты), Қанат талды (әннің аты).

«Қырмызы-Жанай» поэмасы аяқталмаған туынды. 1939-1940-жылдар аралығында жазылған. Тарихтың қиын да қатал сыны қаламгердің әдемі басталған жырының соңына жетуге мүмкіндік бермеген. Поэмада кездесетін топонимдер мен антропонимдер:

Құяды Қара Ертіске қарт Жеменей,
Тұмандата, түтете, су себелей! [2, 220-ші б.]
Иса ақынның Жанайды сипаттауы есімнің мағынасын аша түскендей:
Бұлардың ортасында бала Жанай,
Үлкеннен де өнері асқан талай...
Тасығанда жанары жай отындай,
Қылығына досының жылиды іші [2, 221-ші б.].

Иса шығармаларында Ертіс гидронимі, Алтай және Қаратау топонимдері, Қырмызы антропонимдері екі поэмасында кездеседі. Бұл өрнек ақынның реалды ономастикалық шекті қолданатындығын көрсетеді.

И.Байзақовтың бір антропонимді поэмасы – «Клеопатра».

«Құралай сұлу» поэмасындағы онимдердің барлығы нақты өмір шындығы. Поэмадағы антропонимдер: Есім хан, Монтай би (Монтеке, биекең, Монтайым), Құралай, Қайыргелді (Қақажан), Келден бай, Байжан, Сейқын, Дауыл батыр;

Қазақтың Есім ханы болған кезде,
Жау жорық жапан түзге қонған кезде.
Генонимдер: Қыпшақ, Ойбас, Орта жүз атауы;
Болыпты Монтай атты бір әділ би,
Руы Ойбас Қыпшақ, Орта жүзде.

Иса Байзақов шығармаларындағы жиі кездесетін атаулар – ру атаулары. Бұл атаулардың барлығы да қаламгердің дүниетанымы мен өскен ортасымен тығыз байланысты. Автор бұл атауларға қатысты көркем мәтінді образды түрде бере отырып, кейбір ру аттарына қатысты этимологиялық этюдтерді сәтті ашып көрсетеді.

...Оңтүстік Қамсақтының жағасында,
Қалыпты Монтекеңнің аулы болған [2, 5-ші б.]
...Тоқалдан жалғыз туған Қайыргелді,
Би түгіл қуантып ед барлық елді.
Көлдегі көгілдірдей Қақажанға,
...Бір бай бар Шудың бойын мекен қылған,
Дермианды тілекте көңілі толған.
Армансыз Келден бай деп аталады.
Он сегіз ұлы он сегіз ауыл болған [2, 8-ші б.]
Ол кезде Тарбағатай қалмақ жері,
Асқан жоқ көпке шейін онан бері.
Арқалық, Тянь-Шань тауын тағы жайлап,
Кей жылдар Маңыраққа да көшеді елі [3, 20-ші б.]

Теоним: Алла екі рет кездеседі;
Топонимдер: Қамсақты, Қаратау, Тарбағатай, Арқалық, Тянь-Шань, Бетпақшөл;
Гидронимдер: Шу, «Көк мұрын той» өзен атауы:

Келден бай сол өлкеден таңдап алған,
«Көк мұрын той» өзенін мекен қылған.
Ол өзен Шудан аққан бойыменен,
Батысқа өлкені өрлеп кетеді әрмен [3, 8-ші б.]
Зооним (гиппонимдер): Сұр бикеш ат, Торғайкөк, Жайшағыр:
Жау да айдады, жылқыға мен де жеттім,
Сұр бикеш бедеу еді, арқар соққан,
Құстай ұшып шығатын талай топтан [3, 15-ші б.]

Жөнелттім Торғай көкпен Құралайды,
...Жайшағыр астымдағы құстай ұшты,
Ұмтылдым төтесінен біліп жайды [3, 28-ші б.]
...Жау жеңіліп майданда Келден қалған,
Жайшағыр ор қояндай ойнақ салған [3, 31-ші б.]

Ақынның тілінде Ақажан, Қақажандар болыс, би есімдері болып келеді. Поэмадан жалқы есімдердің маңызды ерекшелігі – жүйелікті байқауға болады. Сонда ономастикалық бірліктер онимдерге бөлінетін нақты денотаттарға қатысты ономастикалық жиынтық құрап тұр.

Қорыта айтқанда, И.Байзақов поэмаларының атауы – антропоним, топонимдермен келгендігі, поэманың аталым сырына терең үңілуге, яғни мазмұн-мағынасын түсінуге болады. Ақын қыры да сыры мол топонимдерді де поэмаларының аталымы еткен, дастандағы кейіпкерлерінің есімдері араб-иран, славян, қазақтың көне есімдеріне жақынырақ өрілген.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Жанұзақов Т. Қазақ тіліндегі жалқы есімдер. – Алматы: Ғылым, 1965. – 138 б.
 2 Байзақов И. Аспандағы аққуға ән қосайын: Таңдамалы. – Павлодар: ЭКО, 2011. – 248 б.
 3 Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. – Алматы: Сөздік-словарь, 1998. – 304 б.

REFERENCES

- 1 Zhanuzakov T. Kazak tilindegi zhalky esimler. – Alma-Ata: Ylym, 1965. – 138 b.
 2 Bayzegov I. Aspandaky akugra an kosayyn: Tandamaly. – Pavlodar: ECO, 2011. – 248 b.
 3 Salkynbay A., Abakan E. Linguistics y tysindirme sozdik. – Alma-Ata: Sozdik-dictionary, 1998. – 304 b.

РЕЗЮМЕ

Ә.К. Сүлейменова, ассоциированный профессор, доктор PhD
 Инновационный Евразийский университет (г. Павлодар)

Г.Қ. Машенова

Инновационный Евразийский университет (г. Павлодар)

Использование ономастических единиц в поэмах И. Байзакова «Ақбөпе», «Құралай сұлу», «Қырмызы-Жанай», «Клеопатра»

В данной статье рассматривается использование ономастических единиц в поэмах И. Байзакова «Ақбөпе», «Құралай сұлу», «Қырмызы-Жанай», «Клеопатра».

Ключевые слова: антропоним, топоним, теоним, геноним, фитоним, зооним, хремотоним.

RESUME

A. Suleimenova, Associate Professor, doctor PhD
 Innovative University of Eurasia (Pavlodar)

G.K. Mashenova

Innovative University of Eurasia (Pavlodar)

Use of onomastic units in poems in the poems of I. Bayzakov «Akbope», «Kuralai-Sulu», «Kyrmyz-Zhanai», «Cleopatra»

This article discusses the use of onomastic units in the poems of I. Bayzakova «Akbope», «Kuralai-Sulu», «Kyrmyz-Zhanai», «Cleopatra».

Key words: anthoroponym, toponym, theonym, genonym, fithonym, zoonym, hremathonym.